

Nadir MƏMMƏDLİ
Professor

Moskva Şərq Dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri (1876-1930)

mayın 22-də keçirilən iclasında tərtib olunan ilk dərslərlərin - M.O.Attayannın "Ərəb dili müntəxəbatı" və "Ərəb dilinin öyrənilməsinə dair praktik məşğələlər", Mirzə Cəfərin "Fars dilinin müxtəsər qrammatikası"nın nəşrini öz öhdəsinə götürür, müəlliflərin kitablarına istidokləri satış qiyməti verməyi və institut üçün 100 ədəd ayırmağı qərara alır. 1884-cü ildə Mirzə Cəfərin Moskva "Fars dilinin müxtəsər qrammatikası"nın birinci nəşri işıq görür...

Mirzə Cəfər kitabın ön sözündə yazır: "1876-cı ildə Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun Xüsusi siniflərində fars dilindən dərslər demək şərəfi nasib olandan sonra, yeni vəzifəm məni ruslara, ilk növbədə tələbələrə fars dilini öyrətmək üçün dərslər hazırlamaq haqqında düşünməyə məcbur etdi".

uzun müddət qalıb oxumaq olvermiş deyildi. Şərq ölkələrində də rus dilini öyrənilməsinə, demək olar ki, heç bir imkan yox idi.

Şahin Avropaya səfərindən sonra ölkədəki dəyişikliklərdən xəbərsiz idi. Mirzə Cəfər İrana avropalı kimi gəlir. Orada avropalının diqqətini çəkməyi bacaran maraqlı nəzərə alaraq, fars məişətində ən çox işlək ifadələri, canlı danışq nümunələrini toplayır.

Əsərin təkmilləşdirilməsində, ona əlavələr edilməsində, həmçinin, tamamilə yeni və fundamental şəkllə salınmasında böyük xidməti olan Moskva Universitetinin Qədim dillər üzrə professoru F.Y.Korş kitabın ikinci müəllif kimi adını qoymaqdan imtina edir və bunun üç səbəbini göstərir: əvvəla, kitabın tərtib planının birinci nəşrdə olduğu kimi qalması və heç bir dəyişiklik edilməməsi, ikincisi, kitabın üzərində işləyərək əməyinin nisbətən az olması, üçüncüsü, bəzi məsələlərin yeniliyi və fars dilinə Mirzə Cəfərə nisbətən az bələdliyi.

Mirzə Cəfər Rzayev

Tarixin dərin qatlarında ərəb və farsdilləri ümum-müsləman mədəniyyətinin - elminin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, etnoqrafiyasının yaranmasında, inkişafında müsləman xalqlarından biri kimi azərbaycanlıların da xidmətləri böyükdür. Rusiyada şərqşünaslıq elminin meydana gəlməsində və parlamasında azərbaycanlı alimlər özələrinə layiq yer tutmuş, hər biri dünya mədəniyyəti, elm xəzinəsinə öz layiqli töhfələrini vermişdir...

Bunlardan biri də Mirzə Cəfər Rzayevdir. O, LŞDİ-yə 1876-cı ildə Mirzə Solomonun əvəzinə fars dilindən praktik dərsləri aparmaq üçün çağırılıb.

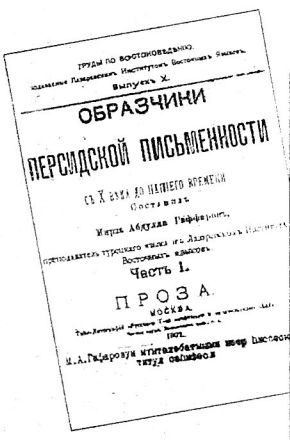
Fars dilini incəliklərinə qədər bilən Mirzə Cəfər tədrisə başladığı ilk illərdə fars filologiyasından məşğələlər aparır, farsca qəzetlərdən, "Çehel tuti", "Gülüstan" və "Kəlibə və Dimnə" əsərlərindən parçaların oxunuşu və tərcüməsi ilə məşğul olurdu. Sonralar Mirzə Cəfər LŞDİ-də fars dilinin qrammatikasından dərslər deyir; birinci kurslara fars dilindən oxu dərsləri keçir, farsca-rusca, rusca-farsca yazılı və şifahi tərcümələr üzrə məşğələlər aparır. II kurslara mətbuatın oxunuşu və Sədinin "Gülüstan"ının, III kurslara isə mürekkəb mətnlərin, o cümlədən Ömər Xəyyamın rübailərini tərcüməsini tədris edir (98,23).

Mirzə Cəfər LŞDİ-də türk dilindən də praktik məşğələlər aparıb. O, dərslər saatlarını daha çox S.E.Sakovla bölüşüb. XX əsrin 70-ci illərindən LŞDİ-də Osmanlı türkcəsini S.E.Sakov keçirdi.

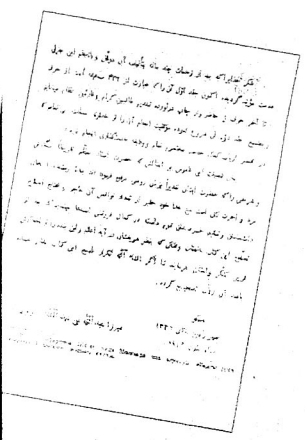
Mirzə Cəfərin S.E.Sakov və M.O.Attayay ilə birgə 1883-cü ildə tərtib etdiyi xüsusi kalliqrafiya məşğələləri proqramı institutun bütün təhsil illəri üçün nəzərdə tutulmuşdu.

O, LŞDİ-nin Xüsusi siniflərində fars dilindən təxminən 40 il gah fətda, gah da saatlaşması praktik məşğələlər aparmışdır. Onun fəaliyyəti pədaqoji işi ilə məhdudlaşmamış, bəzi sərəsaitlər, fars dili dərslərləri çap etdirmişdir.

LŞDİ Xüsusi siniflərinin şurası Şərq dilçiliyinə aid sənəbli dərslərlərin olmasına kəskin ehtiyacı nəzərə alaraq, müəlliflərə mükafat ayırır və maddi köməklik göstərməsinə zəmanət verir. Şura 1882-ci il

Rusiyada şərqşünaslıq elminin meydana gəlməsində və parlamasında azərbaycanlı alimlər özlərinə layiq yer tutmuş, hər biri dünya mədəniyyəti, elm xəzinəsinə öz layiqli töhfələrini vermişdir...

İsfahanda çıxan "Fərhang" qəzetinin 1882-ci il nömrələrinin birində verilmiş maraqlı bir məlumata əsasən, Mirzə Cəfər analoji miqyasda aparır: "İngilis hökuməti Hindistanda hərbi qulluqla olan zabıt və sırası əsgərlərinin fars dilini öyrənməsi üçün həvəsləndirici tədbir kimi maaşlarını artırır. Rusiyanın Şərqlə yaxınlaşmaqda daha ciddi marağı var, belə ki, rusların fars dilini öyrənməsi ingilislərin mənəvi tələbatından heç də az deyil". Rusiyada Şərq dillərinin tədrisində Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsinin, Moskva LŞDİ Xüsusi siniflərinin xidmətləri əvəzsizdir. Ancaq bütün arzu edənlərin təhsil ocağına qəbul olunması mümkün deyildi. Tələbələrə təhsil almaları üçün lazımı şərait yaradılmışdısa da, qoxları üçün Moskva və Peterburqda

Vəsait proqramına uyğun olaraq 45 dərsləndən ibarətdir. Hər dərslə, paraqrafda qrammatik xülasələr, məşəliq mətnləri, dialoqlar, kalliqrafiya nümunələri və mövzuya aid lüğətlər verilir...

Mirzə Cəfər sübhə etmir ki, onun kitabı müxtəlif sənət və peşə sahiblərinin - soy-yahların, çinovniklərin, hərbiçilərin, tacirlərin və diplomatların "vicdanlı tərcüməçisi" olacaq. Müəllif kitabı oxucuların rəyinə verməzdən əvvəl baxardığı səhvlərə görə təvəzükarcasına üzrxahlıq edir və "Quran"dan müqəddəs bir kolamı xatırladır: "Allah insanlardan bacardığıqlarından artıq tələb etmir!"... Mirzə Cəfər "Farsca-rusca-fransızca

idi. Danışq kitabını hazırlamaqda da Mirzə Cəfərin məqsədi bu iki dil arasında körpü yaratmaq olub. Müəllif kitabı mövcud vəsaitlərdən tamam fərqli səpkidə tərtib etmişdir. Özünün qeyd etdiyi kimi, əgər bu kitab ümumi qayda üzrə qrammatika, lüğət və müntəxəbat hissələrindən ibarət olarsa, belə tərtib üsulu heç bir praktik savad verə bilməz. Ona görə ki, əsl həyatdan və canlı dildən tərcid olunan kitab həmin dil haqqında yalnız nəzəri bilik verə bilər.

Mirzə Cəfər danışq kitabını hazırladığı müddətdə, yəni 1879-cu ildə İrana səfər edib. Bu, sobobsiz deyildi. Bir müddət Rusiyada yaşadığından İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən, xüsusilə Nəsrəddin

danışiq kitabı"nı "elmə, təhsilə yüksək qiymət verən" İran hökmdarları Nəsrəddin şah və Müzəffərəddin şah Qacara həsr etmişdi.

Hələ danışiq kitabının birinci nəşrində Mirzə Cəfər fars və fransız dillərini tutuşdurmuş, hər ikisini klassik dil hesab etmişdir; Asiya və Avropada bu dillərin rolunu eyni tutmuş, hətta həm farsların, həm də fransızların öz dillərinə münasibətində oxşarlıq axtarmışdır. Onun fikrincə, hər iki dil mükəmməl üslubuna, hətta ritorik incəliklərinə və nitq axınında külli miqdarda qəbul olunmuş sabit formalı ifadələrinin olmasına görə bir-birini xatırladır...

Kitabın tərtibi ərəfəsində - 1895-ci ildə fars dilindəki yenilikləri, dəyişiklikləri izləmək üçün Mirzə Cəfər yenidən İrana getməyi qərara alır...

İkinci səfərindən sonra Mirzə Cəfər yəqin edir ki, alınma sözlər xüsusilə rus və fransız sözləri fars dilində getdikcə daha çox vətəndaşlıq qazanır, ona görə də, yeri gəldikcə, kitabda fars dialoqlarında alınma sözlər işlədir.

Mirzə Cəfərin "Farsca-rusca-fransızca danışiq kitabı"nın tərtibinə transkripsiyasının, tərcümələrinin dəqiqləşdirilməsinə, korrektura və ciddi redaktəsinə məşhur iranşünas alim İmperator Moskva Universitetinin ordinar professoru, həqiqi Statsk müşaviri Vsevolod Fyodoroviç Miller, LŞDİ Xüsusi siniflərinin fransız dili müəllimi Konstantin Konstantinoviç Potye yaxından kömək etmişlər.

LŞDİ Xüsusi sinifləri Rusiya şərqşünaslığı tarixində zəngin nəzəri-praktik əməlləri ilə də məşhurdur. Əsrin sonlarına yaxın LŞDİ-də iki seriya başlığı altında - "Elmin etnoqrafik toplusu" və "Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun Şərqşünaslıq materialları" - məcmuələri buraxılır.

LŞDİ-nin "Şərqşünaslıq materialları" buraxılışa başlayandan sonra Mirzə Cəfər iranşünaslıq üzrə tanınmış mütəxəssis F.Y.Korşun şəxsi təşəbbüsü və yaxından köməyi ilə çox qiymətli vəsait - "Fars dilinin qrammatikası"nı ikinci dəfə nəşr etdirir. Əsər 1900-cü ildə toplunun VI nömrəsində çap olunur. Bu, "Fars dilinin qrammatikası"nın daha təkmilləşmiş variantı idi. 14 avqust 1899-cu ildə senzura tərəfindən çapına icazə verilən Mirzə Cəfərin "Qrammatika"sı 1901-ci ildə Moskvada O.O.Qərbekin nəşriyyatında təkrar nəşr olunur. Bu kitab da LŞDİ Xüsusi siniflərinin dinləyiciləri və fars dilini müstəqil öyrənmələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Mirzə Cəfər dərslik barədə belə yazır: "Mövcud fars dili dərslikləri çatışmazlıqlarla doludur. Fars dilini praktik şəkildə öyrətmək üçün bütün tələblərə cavab verə biləcək birco dərsliyə rast gəlməmişəm. Bunu nə-

zərə alaraq, fars dilini öyrənməyə başlayanlar üçün rus dili transkripsiyası ilə bu dilin əsas qrammatik qayda və qanunlarının qısa şərhini verən kitab hazırlamışam. Şübhə etmərəm ki, tələbələr bu qrammatika və danışiq kitablarının köməyi ilə çox qısa vaxt ərzində fikirlərini fars dilində düzgün və sərbəst ifadə edə biləcəklər. Rusiyada şərqşünaslıq elmi xarici dillərdə yazılmış qrammatikalar üzrə tədris olunurdu. Daha çox Avropa dillərində yazılmış qrammatika kitablarından istifadə edilirdi. M.Radovitski-nin qeyd etdiyi kimi, xarici dillərdə yazılmış dərsliyi və oxunan mühazirəni başa düşməkdən ötrü tələbə mütləq Avropa dillərindən birini bilməli idi. Vaxtilə Mirzə Cəfər Topçubaşov da "Teleskop" jurnalında A.V.Boldirevin müntəxəbatı haqqında yazdığı reseziyasında diqqəti bu çətinliklərin obyektiv nəticələrinə yönəldir. Əsərin təkmilləşdirilməsində, ona əlavələr edilməsində, həmçinin, tamamilə yeni və fundamental şəkllə salınmasında böyük xidməti olan Moskva Universitetinin Qədim dillər üzrə professoru F.Y.Korş kitabı ikinci müəllif kimi adını qoymaqdan imtina edir və bunun üç səbəbini göstərir: əvvəla, kitabın tərtib planının birinci nəşrdə olduğu kimi qalması və heç bir dəyişiklik edilməməsi, ikincisi, kitabın üzərində işləyərkən əməyinin nisbətən az olması, üçüncüsü, bəzi məsələlərin yeniliyi və fars dilinə Mirzə Cəfərə nisbətən az bələdliyi.

Kitabda danışiq mətnlərinə geniş yer verilir və bu mətnlərin demək olar ki, hamısının müəllifi Mirzə Cəfərdir.

1900-cü ilin sentyabrında Moskvada İmperator Elmlər Akademiyasının və professor N.A.Yançukun redaktorluğu ilə Moskva şərqşünaslıq məktəbinin - Vs.F.Millərin tələbələri, yetirmələri və pərəstişkarları olan ən nüfuzlu alimlərin əsərlərindən ibarət "Vs.F.Millərə həsr olunmuş yubiley toplusu" adlı kitab nəşr olunur. Topluya salınmış 40 məqalədən biri Mirzə Cəfərindir.

Mirzə Cəfərin topludakı məqaləsi "Sənainin lirik "Divan"ı" adlanır. Həkim (Şeyx - N.M.) Sənai haqqındakı kommentariyasında onun təvəllüdü və vəfatetmə tarixi 1048-1141-ci il göstərilir. Müasir elmi məxəzlərə əsasən, Şeyx Sənai 1070-ci ildə anadan olmuş, 1140-cı ildə vəfat etmişdir. Mirzə Cəfər qeyd edir ki, Şərq ədəbiyyatında sufiliklə köklənən bu dərviş-şairin poetik yaradıcılığı mistik ruhdadır.

Mirzə Cəfər tərcümədə Şeyx Sənai "Divan"ının LŞDİ-nin kitabxanasında təsadüf nəticəsində qorunub saxlanılan, tarixin hansı qatındasa izü köçürülmüş əlyazmasını Tehran nüsxəsi ilə tutuşdurmuş, bəzi dəyişikliklər, əlavələr etmişdir.

Onun sevimli tələbəsi, sonralar görkəmli ukraynaşünas, ərəbşünas, türkoloq kimi tanınan akademik A.E.Krımski xatirələrində yazırdı ki, bəzən iclas zamanı Korş gizlincə mənə məktublar, bədahətən yazdığı farsca epigramlar ötürürdü. Belə məktublardan birində mündən Mirzə Cəfərin "Fars dilinin qrammatikası"na əlavələr etməyi xahiş edirdi. Buna səbəb "Qrammatika"nın əvvəlki nəşrinin korrekturasını oxuyarkən Korşun özünün bəzi sözlərin arxaik, yoxsa ədəbi dil sözü olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik qarşısında qaldığı və mənim onun qənaətlərini doğruldan cavablarını, yaxından köməyim olmuşdu.

...Ümumrusiya Moskva Mərkəzi Kitabxanasının kataloqunda onun adı müxtəlif cür yazılır: Mirzə Cəfər, Mirzə Cəfər Rzayev, Mirzə Cəfər Rzazadə, Mirzə Cəfərxan Rzayev, Mirzə Abdulla Cəfərov, Mirzə Cəfər İrani və b. Bəlkə bu müxtəlifliyə görədir ki, F.Qasımzadənin "Abbasqulu ağa Bakıxanov" adlı monoqrafiyasında ali məktəblər üçün "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" dərsliyində, eləcə də məşhur filosof Heydər Hüseynovun "İz obşestvennoy i filosofskoy misli v Azerbaydjanə XIX veka" kitabında, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası kimi mötəbər mənbədə Mirzə Cəfər Rzayevin şəxsiyyəti görkəmli Azərbaycan şərqşünası, şairi Mirzə Cəfər Topçubaşovla səhv salınıb. Bu mənbələrin hamısında Mirzə Cəfər Topçubaşovun fars dilinin qrammatikasına dair bir neçə dərsliyinin olması qeyd edilir. H.Hüseynov hətta onun dərsliklərinin (? - N.M.) adını çəkməklə yanaşı, əsərində həmin qrammatikalardan birinin titul səhifəsinin şəklini də vermişdir. Titul səhifəsində isə açıq-aydın kitabın Peterburqda deyil, məhz 1901-ci ildə Moskvada, akademik F.Y.Korşun iş-tirəki ilə LŞDİ-nin "Şərqşünaslıq materialları"nın VI buraxılışında çap olunması, müəllifin LŞDİ-nin müəllimi olması göstərilir. Hətta M.C.Rzayevin akademik Vs.Millərin yubiley toplusundakı məqaləsinin adı H.Hüseynovun əsərində "Süni şəkildə yaranan tam sözlər" şəklinə verilir.

Mirzə Cəfər Topçubaşovun ən layiqli tədqiqatçıları A.Rzayev, C.Sadıqova, T.Ələskərova və N.A.Tahirzadənin araşdırmalarına əsasən, görkəmli şərqşünas alim yalnız Peterburqda yaşayıb-yaratmışdır. LŞDİ-nin Xüsusi sinifləri 1872-ci ildə açılıb, M.C.Rzayev həmin institutda 1876-cı ildən pedaqoji fəaliyyətdə başlamışdır. Mirzə Cəfər Topçubaşov isə 1869-cu ildə vəfat etmişdir. Kitabın əsl müəllifi Mirzə Cəfər Rzayev hələ o vaxt professor adı almamışdı. Ona bu elmi ad 1925-ci ildə verilmişdir.

Davamı olacaq